

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Α' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ

**Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ (19⁰² ΑΙΩΝΑΣ - 1914):
ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ**

Η μελέτη αυτή αναφέρεται στην εκπαίδευση των γυναικών στην ελληνική κοινότητα της πόλης των Σερρών και καλύπτει χρονικά όλη την περίοδο της λειτουργίας σχολείων θηλέων στην πόλη, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως και το 1914, χρόνο κατά τον οποίο τα σχολεία της πόλης –όπως και τα σχολεία όλων των Νέων Χωρών- εντάσσονται στο εκπαιδευτικό σύστημα του ελληνικού κράτους. Στόχος της είναι να καταγραφούν τα καινοτομικά χαρακτηριστικά, οι αποκλίσεις από τον «κανόνα» και οι ιδιαιτερότητες της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην πόλη, έτσι ώστε να καταδειχθεί ο καινοτομικός χαρακτήρας και οι τάσεις ριζοσπαστισμού, τόσο αναφορικά με τους στόχους όσο και με τις αρχές συγκρότησης και λειτουργίας του εκπαιδευτικού τους συστήματος. Μεθοδολογικά η μελέτη στηρίζεται στο συνδυασμό της ιστορικοσυγκριτικής και της ερμηνευτικής μεθόδου, ενώ η όλη προσέγγιση λαμβάνει υπόψη τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της περιοχής και το πολιτικο-κοινωνικό ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής.

Προκειμένου να υποστηριχθεί η προαναφερόμενη θέση και να ενταχθεί το γενικότερο θέμα της εισήγησης στο ιστορικό-εκπαιδευτικό του πλαίσιο, αρχικά παρουσιάζονται με συντομία τα κατά χρονική περίοδο –βάσει της περιοδολόγησης που προέκυψε από άλλη ευρύτερη έρευνα¹- γενικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού δικτύου των θηλέων στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας, και στη συνέχεια η μελέτη εστιάζεται στις ιδιαιτερότητες, στα πρωτοποριακά στοιχεία και στις διαφοροποιήσεις της εκπαίδευσης των γυναικών στις Σέρρες από τα ειωθότα στη γυναικεία εκπαίδευση.

Στο σημείο αυτό, χρειάζεται να επισημανθούν τα παρακάτω: α) Η μελέτη του θέματος στηρίζεται σε περιορισμένο αριθμό πρωτογενών πηγών άμεσα αναφερόμενων στην εκπαίδευση της πόλης -καθώς ο μεγάλος όγκος αυτών θεωρείται ότι έχει χαθεί- και σε μεγαλύτερο αριθμό πρωτογενών πηγών με έμμεση σχέση με την εκπαίδευση της συγκεκριμένης περιοχής, καθώς και σε δευτερογενείς πηγές, πρωτίστως της περιόδου και δευτερευόντως

1. Κ. Ι. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι.-1922). Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, Θεσσαλονίκη, (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), 2004.

υστερότερες. Το γεγονός αυτό περιορίζει τη δυνατότητα εξέτασης όλων των παραμέτρων σε κάθε επιμέρους περίοδο και επομένως διατύπωσης απόλυτα ισχυρών θέσεων, καθώς αυτό απαιτεί μεγαλύτερο αριθμό πρωτογενών πηγών, οι οποίες χρειάζεται να αναζητηθούν προς την κατεύθυνση μάλλον της δεύτερης κατηγορίας από τις προαναφερόμενες, β) Στην έρευνα αυτή δε συμπεριλαμβάνονται τα ξένα σχολεία θηλέων, η μελέτη των οποίων θα συνέβαλε σε μια πληρέστερη αναδόμηση της εικόνας της εκπαίδευσης των ελληνίδων, καθώς οι συγκρίσεις θα μπορούσαν να εκταθούν και σε δια-εθνοτικό, δια-εθνικό επίπεδο.

A. Τομές στην εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στις ελληνικές κοινότητες

Οι πρώτες προσπάθειες για «δημόσια» (εκτός «οίκου») εκπαίδευση των γυναικών στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων παρατηρούνται στα τέλη του 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αιώνα², στο πλαίσιο της επίδρασης των ιδεών και των αρχών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ειδικότερα, της επιταγής/προτροπής του νεοελληνικού Διαφωτισμού για «φωτισμό» και «αναγέννηση του γένους», και αποτελούν ένδειξη για την επιδίωξη συμπόρευσης των κοινωνιών στις οποίες υλοποιούνται με τις «πεπολιτισμένες» χώρες της δύσης.

Τα πρώτα σχολεία θηλέων -ένα είδος γραμματοδιδασκαλείων- λειτουργούν στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής, Κωνσταντινούπολη, Αδριανούπολη, Σμύρνη (χώρο όπου βρίσκουν αποδοχή οι νέες ιδέες και τα νέα ρεύματα), σε σύνδεση με ενοριακούς κυρίως ναούς, σε «ημιδημόσια» ή

2. Έως και το 18^ο αιώνα τη μέριμνα της εκπαίδευσης των κοριτσιών είχε αποκλειστικά η οικογένεια, η οποία την ανέθετε, στην περίπτωση των ανώτερων τάξεων, σε οικοδιδασκάλους, σε μονές καλογραιών ή στη μητέρα, που συνήθως διέθετε η ίδια κάποια μόρφωση, ενώ στην περίπτωση των λαϊκών στρωμάτων η εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν αποκλειστικά έργο της τελευταίας και αμιγώς «οικιακή». Ιδιαίτερη περίπτωση για τη χρονική αυτή περίοδο αποτελεί η εκπαίδευση των γυναικών της φαναριώτικης κοινωνίας, η οποία, αν και λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο του σπιτιού, είναι ευρύτερη και πληρέστερη, καθώς πολλά ονόματα Φαναριωτισσών είναι γνωστά για το εύρος των γνώσεών τους, αλλά και για τη λογοτεχνική, συγγραφική, μεταφραστική και γενικότερα πολιτιστική τους δραστηριότητα. Για τη φαναριώτικη κοινωνία, τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της και την ανάπτυξη της παιδείας στο χώρο των παραδουνάβιων ηγεμονιών, βλ. Α. Βακαλόπουλου, «Οι Φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας», *I.E.E.*, τ. ΙΑ΄ Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 117-123. Α. Βρανούση, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», *I.E.E.*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 444-447. Ε. Ε. Κούκκου, *Θεσμοί και προνόμια του ελληνισμού μετά την άλωση. Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1998, σσ. 153-175. Για τη συγγραφική και πολιτιστική δραστηριότητα του κύκλου των Φαναριωτισσών, βλ. Ε. Ε. Κούκκου, *ό.π.*, σσ. 172-175. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986, σσ. 27-28. Κ. Ξηραδάκη, *Από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλου ελληνισμού*, Αθήνα 1975, σ. 21.

καθαρά ιδιωτική βάση και αφορούν στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία συνιστούν τους φορείς των νέων ιδεών και επιδράσεων. Πρόκειται όμως για σποραδικές, ασυνεχείς και ασυστηματοποίητες προσπάθειες εκπαίδευσης, χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στη μικρή κατά την πρώτη αυτή περίοδο αποδοχή των νέων ιδεών και της κοινωνικής και εκπαιδευτικής αυτής καινοτομίας³.

Συστηματική λειτουργία σχολείων θηλέων στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων παρατηρείται από το 1840 και εξής, χρονολογία που μπορεί να εκληφθεί ως χρόνος έναρξης της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης. Στη συνέχεια, η εξέλιξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών διαγράφει την ίδια περίπου πορεία -με κάποιες διαφοροποιήσεις κατά περιοχή-, η οποία βάσει των κοινών χαρακτηριστικών, ποιοτικών (αναλυτικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι, αναλογία εκπαιδευτικών-μαθητριών, υλικοτεχνική υποδομή) και ποσοτικών (εύρος εκπαιδευτικού δικτύου, μαθητικός πληθυσμός) μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους:

α) Κατά την Α΄ περίοδο, από το 1840 έως και τη δεκαετία του 1860 ή 1870 (ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή), η εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης ακολουθεί μια αργή, αλλά σταθερά ανοδική πορεία, σύμμετρη συνήθως προς τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των επιμέρους κοινοτήτων. Ιδρύονται τα πρώτα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα ατελή «ανώτερα»⁴. Την πρωτοβουλία ίδρυσης έχουν τόσο ιδιώτες, όσο και η κοινότητα, η οποία δραστηριοποιούμενη αποβαίνει σταδιακά ο σημαντικότερος οργανωτικός εκπαιδευτικός φορέας. Ο αριθμός των σχολείων, παρότι σταδιακά αυξάνεται στη διάρκεια της περιόδου αυτής, παραμένει συνολικά μικρός, όπως και ο μαθητικός πληθυσμός, ενώ η λειτουργία τους περιορίζεται στα αστικά και ημιαστικά κέντρα⁵.

β) Κατά τη Β΄ περίοδο, από τη δεκαετία του 1870 ή του 1880 (κατ' αντιστοιχία με τα προηγούμενα χρονικά όρια) έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, το εκπαιδευτικό δίκτυο εξαπλώνεται με ταχύτατους ρυθμούς και στις αγροτικές περιοχές (με εξαίρεση τη Δυτική Μακεδονία) εξάπλωση που δεν ερμηνεύεται -ιδιαίτερα στην περίπτωση της γυναικείας εκπαίδευσης- έξω από το πλαίσιο των εθνικών ανταγωνισμών των βαλκανικών κρατών, που κατά την περίοδο αυτή εκδηλώνονται ορμητικά στο πεδίο της εκπαίδευσης, και

3. Περισσότερα για την πρώτη αυτή περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης, βλ. Κ. Ι. Δαλακούρα, *ό.π.*, σσ. 18-32.

4. Τα «ανώτερα» σχολεία θηλέων κατά την περίοδο αυτή είναι σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, στις ανώτερες τάξεις των οποίων διδάσκεται και το μάθημα των *Ελληνικών*, δηλαδή της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας. Η αποφοίτηση από τα σχολεία αυτά δίνει τη δυνατότητα άσκησης του επαγγέλματος της δασκάλας.

5. Για την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου και τα χαρακτηριστικά της γυναικείας εκπαίδευσης κατά γεωγραφική περιοχή, βλ. *ό.π.*, σσ. 32-84, 318-322.

του αλυτρωτικού ιδεολογήματος, που σμιλεύεται και γιγαντώνεται κάτω από την επίδραση της επεκτατικής ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και του ταυτιζόμενου πλέον με αυτήν πολιτικού προσανατολισμού της ελληνικής αστικής τάξης των κοινοτήτων. Το εκπαιδευτικό δίκτυο ολοκληρώνεται ως προς τη διάρθρωση και τις κατευθύνσεις του και συμπεριλαμβάνει νηπιαγωγεία, πλήρη σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ξεχωριστά τμήματα διδασκαλείων για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, ενώ συγχρόνως κάνει την εμφάνισή της και η τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση είτε με τμήματα τεχνικής κατάρτισης στο πλαίσιο των ανώτερων παρθεναγωγείων είτε σε ανεξάρτητες από αυτά «επαγγελματικές σχολές»/εργαστήρια⁶.

γ) Κατά την τελευταία περίοδο, από τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν η επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος και η αναδιανομή του βαλκανικού χώρου βρίσκονται πλέον «προ των πυλών», και έως το τέλος της λειτουργίας των σχολείων υπό το καθεστώς των κοινοτήτων, το εκπαιδευτικό δίκτυο των θηλέων επεκτείνεται, «εξομοιώνεται» ως προς τη διάρθρωση, τις κατευθύνσεις του και τα ποσοτικά δεδομένα, και παρουσιάζεται πυκνό και πλουραλιστικό με τη λειτουργία «δημόσιων» (κοινοτικών) και ιδιωτικών σχολείων, όλων των βαθμίδων (προσχολικής, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) και κατευθύνσεων (γενικής, επαγγελματικής/τεχνικής και ειδικών σπουδών), παραμένοντας όμως υποδεέστερο, συγκριτικά με το εκπαιδευτικό δίκτυο των αρρένων, ως προς όλες τις παραμέτρους⁷.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό της πορείας της εξέλιξης της γυναικείας εκπαίδευσης εντάσσεται και η συγκρότηση και ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου των κοριτσιών στην πόλη των Σερρών, με ιδιαιτερότητες χαρακτηριστικές για την πολιτισμική φυσιογνωμία της πόλης.

B. Η εκπαίδευση των γυναικών στην πόλη των Σερρών: Συγκρίσεις, χαρακτηριστικά και αποτιμήσεις

Η πρώτη εμφάνιση σχολείων θηλέων στην πόλη των Σερρών καταγράφεται στις πηγές ήδη κατά την πρώιμη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης (1800-δεκαετία 1830), όταν σχολεία θηλέων φέρονται να λειτουργούν σε ελάχιστα –όπως προαναφέρθηκε- και πολύ μεγαλύτερα της πόλης των Σερρών αστικά κέντρα, όπως αυτά της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Αδριανούπολης. Επιπλέον, στο εκπαιδευτικό σύστημα της πόλης παρατηρούνται κατά την ίδια περίοδο δυο χαρακτηριστικά, μοναδικά για την εκπαίδευση στον ηπειρωτικό χώρο των ελληνικών κοινοτήτων: Το πρώτο αφορά στη συνεκπαίδευση αρρένων και θηλέων⁸, και το δεύτερο στο

6. Ειδικότερα για την περίοδο αυτή, βλ. *ό.π.* σσ. 32-84, 320-332.

7. *Ο.π.*

8. Το φαινόμενο της φοίτησης κοριτσιών στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των αρρένων

πρώιμο ενδιαφέρον που αναπτύσσεται στην κοινότητα για την ίδρυση συστηματικού αλληλοδιδασκτικού σχολείου και για τα κορίτσια.

Ειδικότερα, στη δεκαετία του 1830-δεκαετία στην οποία πρωτοεμφανίζονται σχολεία και στις προαναφερόμενες πόλεις- λειτουργούν στις Σέρρες δυο γραμματοδιδασκαλεία θηλέων, το ένα «στον οικίσκο» της αυλής του μητροπολιτικού ναού της πόλης, με δάσκαλο τον ιερέα του ναού «Αζαρία» και το δεύτερο με δάσκαλο τον ψάλτη του ίδιου ναού, «κ. Σταμούλη». Δεν είναι γνωστό για πόσο χρόνο λειτουργούν τα σχολεία αυτά, ούτε το καθεστώς της λειτουργίας τους αν, δηλαδή, είναι σχολεία που συντηρούνται από την εκκλησία ή λειτουργούν σε ιδιωτική βάση με δεδομένο όμως ότι σ' αυτά φοιτούν τα «των ευποροτέρων και μάλλον κατηρτισμένων οικογενειών», η δεύτερη εκδοχή φαίνεται μάλλον πιθανότερη⁹.

Η απουσία όμως συστηματικά οργανωμένου σχολείου θηλέων -καθώς τα προαναφερόμενα συνιστούν ασυστηματοποίητες προσπάθειες του τύπου που απαντώνται κατά την περίοδο αυτή- οδηγεί την πνευματική ελίτ της πόλης και το γνωστό σχολάρχη Εμμ. Φωτιάδη, που διδάσκει στην Ελληνική σχολή της πόλης από το 1837 έως το 1843/44¹⁰, να προτρέπουν τους γονείς να στέλνουν τις κόρες τους στο οργανωμένο -και με άριστη υλικότεχνική υποδομή κατά την περίοδο αυτή- αλληλοδιδασκτικό σχολείο αρρένων, έως την ίδρυση αλληλοδιδασκτικού θηλέων.

Η ανάγκη για την ίδρυση αλληλοδιδασκτικού θηλέων επισημαίνεται ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1830. Θεωρείται όμως αρμοδιότητα «των κυριών της πόλεως» από τις οποίες αναμένεται η ανάλογη δραστηριοποίηση: «Και οι μεν άνδρες εφρόντισαν ήδη διά το φύλον των. Τώρα μένει και αι Κυρίαί μας να φιλοτιμηθούν και να συνεισφέρουν εκάστη το επιβάλλον, δια να συστήσουν και αυταί εν ιδιαίτερον Σχολείον διά τα κοράσια και να μη μένουν κατώτεροι από τους άνδρας. Αλλά έως να το συστήσουν ας πέμπουν τα θυγάτριά των εις το ήδη υπάρχον»¹¹.

Η τόσο πρώιμη εμφάνιση της γυναικείας εκπαίδευσης στην πόλη των Σερρών και ο ριζοσπαστισμός των εκπαιδευτικών προτάσεων της κοινότητας δεν ερμηνεύονται με βάση το δημογραφικό της μέγεθος ή το εύρος της οικονομικής της δραστηριότητας, παράγοντες οι οποίοι κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μάλλον δε συνιστούν τις σημαντικότερες πα-

παρατηρείται κατά το τέλος της δεκαετίας του 1830 και στα νησιά του Αιγαίου, βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σσ. 46-48.

9. Για τη λειτουργία των προαναφερόμενων σχολείων, βλ. Ε. Γ. Στράτη, «Η ιστορία των εκπαιδευτηρίων της πόλεως των Σερρών», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1909), σ. 150. Έ. Αγγέλου-Βλάχου, *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατούμενας Σέρρας*, εν Αθήναις, Κ. Λ. Κυριακούλη, 1935, σσ. 25, 41.

10. *Ο.π.*

11. Ε.Φ., *Επιστολή προς τον εν Σέρραις Κ.Θ. Φιλοπατρίδην περί του Ελληνικού Σχολείου Σερρών*, γραφείσα εκ Μονάχου, 1835, σ. 22.

ραμέτρους για την έναρξη και την πορεία της γυναικείας εκπαίδευσης. Η μακρόχρονη εκπαιδευτική παράδοση της πόλης των Σερρών, η λειτουργία δύο ήδη σχολείων αρρένων κατά το χρόνο έναρξης της εκπαίδευσης των κοριτσιών¹², η θετική στάση των λογίων και της εκκλησιαστικής ηγεσίας απέναντι στις καινοτομίες της εποχής¹³, οι οικονομικές/εμπορευματικές σχέσεις με την Κεντρική Ευρώπη-και ιδιαίτερα με την Αυστροουγγαρία¹⁴- όχι τόσο ως οικονομικό μέγεθος, όσο ως μέσο διασύνδεσης με τα κέντρα της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης και μετεκκένωσης των «νέων ιδεών» ερμηνεύουν πειστικότερα το πρώιμο αυτό φαινόμενο.

Η συστηματική εκπαίδευση των κοριτσιών αρχίζει στην πόλη των Σερρών με καθυστέρηση μιας δεκαετίας συγκριτικά με τα αστικά κέντρα, με τα οποία η πόλη είχε παράλληλη εκπαιδευτική κίνηση κατά την πρώιμη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης. Παρά την καθυστέρηση όμως αυτή, στη συγκρότηση του εκπαιδευτικού της δικτύου παρουσιάζονται ήδη από την πρώτη φάση της συστηματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών (δεκαετίες 1850-1860) χαρακτηριστικά που εξακολουθούν να τοποθετούν την πόλη μεταξύ των ακμαιότερων εκπαιδευτικών κέντρων -αναφορικά με τη γυναικεία εκπαίδευση και όχι μόνο- και να της προσδίδουν πρωτοποριακή φυσιογνωμία.

Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο κοινοτικό σχολείο θηλέων της πόλης, το μετέπειτα Κεντρικό Παρθεναγωγείο «η Γρηγοριάς», ιδρύεται το 1853, ένα χρόνο ενωρίτερα από την ίδρυση σχολείου θηλέων στη Θεσσαλονίκη -που από την περίοδο αυτή αναδεικνύεται το εκπαιδευτικό κέντρο ολόκληρης της Μακεδονίας- και μεταξύ των πρώτων σχολείων θηλέων, αν όχι το πρώτο, στο Μακεδονικό χώρο. Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του λειτουργεί με «ανώτερες τάξεις», ως σχολείο δηλαδή «ανώτερο» -με το περιεχόμενο

12. Παρουσία δασκάλων στην πόλη μαρτυρείται από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, ενώ λειτουργία «ελληνικής σχολής» από τις αρχές του 18^{ου}. Η ελληνική σχολή ιδρύεται μάλλον το 1722 και αναδιοργανώνεται το 1735. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, το 1833, ιδρύεται και δεύτερο σχολείο στην πόλη, η αλληλοδιδασκτική σχολή αρρένων, βλ. Έ. Αγγέλου-Βλάχου, *ό.π.*, σσ. 5-16, 21-22. Ε. Γ. Στράτη, *ό.π.*, σσ. 144, 147. Π. Θ. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών. Από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων 1383-1913*, Αθήναι, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών-Μελενίκου, 1966, σσ. 396-398. Β. Τζανακάρη, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, τ. Α', Σέρρες, Γιατί, 1991, σ. 64.

13. Βλ. Ε.Φ., *ό.π.*

14. (ενδεικτικά) Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Η ζωή στις Σέρρες το 1860 από ανέκδοτα επίσημα στοιχεία», *Σερραϊκά Χρονικά* 7 (1976) 187-194. Τρ. Δ. Θεοδωρίδου, «Συμβολή εις το ανατολικομακεδονικόν αρχοντολόγιον», *Σερραϊκά Χρονικά* 7 (1976) 269-270. Ε. Γ. Στράτη, «Οι ευεργέται και δωρηταί της ελληνικής κοινότητος των Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1909), σσ. 142-144. Ι. Τσικόπουλου, «Θεόδωρος Ν. Δούμπας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1910), σσ. 123-129.

που έχει ο όρος κατά την περίοδο αυτή¹⁵, και με τριτάξιο ανώτερο τμήμα ήδη στο τέλος της περιόδου (1870), όταν σε μεγαλύτερα αστικά (π.χ. στην Αδριανούπολη) δεν έχουν ακόμη ιδρυθεί αντίστοιχα τμήματα στα κοινοτικά παρθεναγωγεία¹⁶. Στα στοιχεία αυτά αν προστεθεί, αφενός, ότι το σχολείο συστήνεται από την κοινότητα –ενώ στα περισσότερα αστικά κέντρα τα πρώτα συστηματικά σχολεία ιδρύονται με ιδιωτική πρωτοβουλία- και αφετέρου ότι το σχολείο αυτό μαζί με το των *Απόρων Κορασίων* της Θεσσαλονίκης (1854), συνιστούν τα μόνα ανώτερα σχολεία του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου έως τη δεκαετία του 1880¹⁷, η πρωτοποριακή θέση της πόλης των Σερρών στο θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης καθίσταται εμφανής.

Οι Σέρρες όμως φαίνεται να πρωτοπορούν κατά την ίδια περίοδο και από την άποψη του αριθμού των σχολικών ιδρυμάτων και της αναλογίας πληθυσμού/σχολικών ιδρυμάτων, σε σύγκριση με άλλα σημαντικά αστικά κέντρα της Μακεδονίας ή της Θράκης. Ενώ δηλαδή, δεν έχουν ακόμη ιδρυθεί σχολεία θηλέων στο Μοναστήρι και λειτουργεί ένα μόνο σχολείο στην Κορυτσά (από το 1857), ένα στη Θεσσαλονίκη και το μικτής φοίτησης νηπιαγωγείο, και δυο σχολεία θηλέων στη Φιλιππούπολη, στις Σέρρες τα κορίτσια μπορούν να φοιτούν εκτός του παρθεναγωγείου, και στα τέσσερα μικτά σχολεία της πόλης και των προαστίων, στο Νηπιαγωγείο δηλαδή και σε τρία πρωτοβάθμια σχολεία¹⁸. Σε πέντε ή έξι δηλαδή -αν υπολογιστεί χωριστά το ανώτερο τμήμα του Παρθεναγωγείου- ιδρύματα σε σύνολο επτά ή οκτώ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που λειτουργούν στη δεκαετία του 1860¹⁹.

15. Βλ. υποσημ 4.

16. Κατά την ίδια χρονολογία λειτουργεί τριτάξιο ανώτερο τμήμα στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο της Φιλιππούπολης και 4τάξιο στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο της Θεσσαλονίκης. Στην Αδριανούπολη το Κεντρικό Παρθεναγωγείο της πόλης αποκτά πλήρες (τριτάξιο) ανώτερο τμήμα στις αρχές της δεκαετίας του 1880, βλ. Κ. Ι. Δαλακούρα, *ό.π.*, σσ. 121-122, 128-129, 132-133.

17. Για τη γυναικεία εκπαίδευση στη Μακεδονία, βλ. *ό.π.*, σσ. 61-84 και Κ. Ι. Δαλακούρα, *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914) - Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη, Ι.Α.Ν.Ε., Αφοί Κυριακίδη, 2000, σσ. 39-68.

18. Για τον αριθμό των ιδρυμάτων, βλ. Κ. Ι. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών ...*, *ό.π.*

19. Τα σχολεία αυτά είναι: Στη μεν πόλη, η ελληνική σχολή, η οποία λειτουργεί ως ημιγυμνάσιο από το 1868, το παρθεναγωγείο, το νηπιαγωγείο και το κεντρικό δημοτικό, στα δε προάστια τρία δημοτικά σχολεία. Τα σχολεία των προαστίων απαντώνται στις πηγές ως μικτά σε χρόνο μεταγενέστερο. Υποθέτουμε, όμως, ότι λειτουργούν και για τα δυο φύλα από την αρχή της ίδρυσής τους, καταρχάς διότι η συνεκπαίδευση αρρένων και θηλέων στην πόλη των Σερρών είναι αποδεκτή και, επιπλέον, γιατί η μέριμνα για την εκπαίδευση των δυο φύλων φαίνεται να βαίνει παράλληλα, βλ. Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, *Εκθεσις των πεπραγμένων κατά το τρίτον από της συστάσεως αυτού έτος, από 4 Ιουνίου 1872 έως 27 Μαΐου 1873*, εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις

Έτσι η αναλογία «ιδρύματα θηλέων-σύνολο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων» αναδεικνύεται θετικότερη στην πόλη των Σερρών από ό,τι σε άλλα αστικά κέντρα, με μεγαλύτερο πληθυσμό και ακμαιότερες πληθυσμιακά ελληνικές κοινότητες²⁰. Στη Θεσσαλονίκη, για παράδειγμα, όπως και στη Φιλιππούπο-

Phare du Bosphore, 1873, σ. 14. (του ίδιου), *Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τέταρτον και πέμπτον από της συστάσεως αυτού έτος, από 27 Μαΐου 1873 έως 30 Μαΐου 1875*, εν Κωνσταντινουπόλει, 1875, σσ. 23-24, 30-31. Έ. Αγγέλου-Βλάχου, *ό.π.*, σσ. 25, 35-40. Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970, σσ. 49, 51.

20. (Ενδεικτικά): Πριν τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η Θεσσαλονίκη έχει πληθυσμό μεγαλύτερο από τον πληθυσμό που έχει η πόλη των Σερρών στις αρχές του 20ού αιώνα: το 1723-1735 η Θεσσαλονίκη αριθμεί 36.000-40.000 κατοίκους (κατ' άλλους και 50.000) και, πριν την ένταξή της στο ελληνικό κράτος, ο πληθυσμός της ανέρχεται σε 160.000 κατοίκους, ενώ η πόλη των Σερρών το 1906 έχει 27.000-30.000 κατοίκους. Ως προς το μέγεθος των ελληνικών κοινοτήτων στις δυο πόλεις, στις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική κοινότητα των Σερρών αριθμεί 12.000 μέλη, πληθυσμό που η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης έχει ήδη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1860), ενώ στις αρχές του 20ού (1912) φτάνει στις 36.000-39.000 κατοίκους, βλ. Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1992 - Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα, Στοχαστής, 1974, σσ. 22-23, 71-72. Β. Σφυρόερα, «Επισκόπηση του ελληνισμού κατά περιοχές. Στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο. Κωνσταντινούπολις, Θράκη, Μακεδονία, Ήπειρος, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 194-195. Γ. Χατζηκυριακού, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν. Μετά τοπογραφικών, ιστορικών και αρχαιολογικών σημειώσεων*, εν Αθήναις, Α. Κωνσταντινίδου, 1906, σ. 70. Μακεδνός Αμύντωρ, «Σέρραι», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1908), σ. 255.

Η πόλη του Μοναστηρίου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αριθμεί 30.000 κατοίκους και η ελληνική κοινότητα 8.000-9.000 μέλη, που αυξάνονται σε 14.000 στις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. Στ. Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σσ. 133-134. Σ. Βούρη, *Η Ελληνική Εκπαίδευση στο σαντζάκι Μοναστηρίου 1870-1904*, Ιωάννινα, (διδακτορική διατριβή), 1988, σσ. 31-34. Κ. Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού - Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1992, σσ. 321-322, 326-327.

Η πόλη της Κορυτσάς μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αριθμεί από 8.500 έως 15.000 κατοίκους και στις αρχές του 20ού 18.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 14.000 αναφέρονται ως Έλληνες (αλβανόφωνοι ή δίγλωσσοι), βλ. Α. Ισχυρλιάδου, *Κοριτσά. Εκπαίδευση ευεργέτες-οικονομία, 1850-1908*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1997, σσ. 15-17, 63. Στ. Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σ. 158. Β. Γούναρη, «Αστική συγκρότηση των Βιτωλίων», *Επτά Ημέρες* (16-12-2001), σ. 9.

Ο πληθυσμός της Φιλιππούπολης ανέρχεται από το β' μισό του 18^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19ου στις 50.000-60.000 κατοίκους, ενώ από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 20ού κυμαίνεται από 30.000 έως 60.000 κατοίκους ο ελληνικός πληθυσμός παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις, ανάλογα με την πηγή, με φθίνουσα τάση μετά τη δεκαετία του 1860. Μια αρκετά ρεαλιστική προσέγγιση για την περίοδο της φθίνουσας πορείας του πληθυσμού είναι: 9.000 Έλληνες κατά το 1863, 5.000-5.700 το 1880, 3.993 στη δεκαετία του 1890 και 5.000 το 1903, βλ. Sht., D. Shterionov, «Demographic Aspect of the Greek Ethnic Presence in Plovdiv During the Bulgarian national Revival period», στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους 18^{ου}-20^{ου} αιώνας*, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική

λη, η αναλογία διαμορφώνεται ως εξής: δύο ή τρία εκπαιδευτικά ιδρύματα στα οποία έχουν τη δυνατότητα να φοιτούν τα κορίτσια σε σύνολο επτά/οκτώ και έξι/επτά εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, αντίστοιχα. Επίσης, στην Κορυτσά λειτουργεί ένα μόνο εκπαιδευτήριο σε σύνολο τριών σχολείων και στο Μοναστήρι κανένα σχολείο θηλέων, σε σύνολο 5 εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Πόλεις στις οποίες λειτουργεί μεγαλύτερος αριθμός ιδρυμάτων θηλέων, είναι η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Αδριανούπολη²¹. Παρότι όμως η δημογραφική δύναμη των πόλεων αυτών και των ελληνικών τους κοινοτήτων δεν είναι συγκρίσιμη με αυτή της πόλης των Σερρών, η τελευταία αποδεικνύεται το δεύτερο αστικό κέντρο, μετά τη Σμύρνη²², το οποίο οργανώνει εκπαιδευτήρια και για τα κορίτσια πολύ περισσότερα από αυτά που θα αναλογούσαν –για τα δεδομένα της εποχής– στο μέγεθος της κοινότητας, η οποία παρέχει με τον τρόπο αυτό στα δύο φύλα ίσες σχεδόν δυνατότητες φοίτησης στα εκπαιδευτήρια της πόλης (τα αγόρια μπορούν να φοιτούν στα έξι από τα επτά/οκτώ εκπαιδευτήρια της πόλης και τα κορίτσια σε πέντε/έξι εξ αυτών).

Τέλος, το χαρακτηριστικό της συνεκπαίδευσης αρρένων και θηλέων, το οποίο αποβαίνει το ιδιαίτερο και διακριτικό χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης στην πόλη των Σερρών, συνεχίζεται και κατά την περίοδο αυτή στα πρωτοβάθμια σχολεία των προαστίων, ενώ στις δύο επόμενες περιόδους εκτείνεται –για κάποια έτη– και στη μέση εκπαίδευση.

Κατά τη δεύτερη περίοδο της συστηματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών (1870/80 -1900) το εκπαιδευτικό δίκτυο εξαπλώνεται και αναπτύσσεται, όπως προαναφέρθηκε, με ραγδαίους ρυθμούς σε όλες τις ελληνικές κοινότητες²³ της οθωμανικής επικράτειας και σταδιακά κατά την τρίτη περίοδο

Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2000, σσ. 147-152. (του ίδιου), «Demographic Dimensions of Greek Education in Bulgaria of the 18th and 19th Centuries», Terzis, P. N. (ed.), *Education in the Balkans From the Enlightenment to the Founding of the Nation-States*, Thessaloniki, Kyriakidis Br., 2000, p. 302. Ξ. Κοτζαγεώργη, *Η εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων στην Ανατολική Ρωμυλία (αρχές 19^{ου} αι. - 1906)*, Θεσσαλονίκη, (Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία), 1992, σσ. 43-44. Κ. Α. Βακαλόπουλου, *ό.π.*, σσ. 397, 399.

21. Βλ. Κ. Ι. Δαλακούρα, *ό.π.*, σσ. 32-35, 45-50.

22. Πέρα από τα κοινοτικά σχολεία, ιδιαίτερα μεγάλος είναι ο αριθμός των ιδιωτικών σχολείων στην πόλη της Σμύρνης. Κατά τη δεκαετία του 1850 για παράδειγμα λειτουργούν ήδη τέσσερα ελληνικά ιδιωτικά παρθεναγωγεία, εκτός των σχολών θηλέων που ιδρύουν οι δυτικές ιεραποστολές, βλ. Χρ. Σπ. Σολδάτου, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. Α', Αθήνα 1989, σσ. 126-127. Χρ. Σ. Σολωμονίδη, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα 1961.

23. Καθυστερήση στην εκπαίδευση των κοριτσιών παρατηρείται μόνο στη δυτική Μακεδονία (στο βιλαέτι Μοναστηρίου και στο Σαντζάκι Κορυτσάς), στην οποία η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου των θηλέων επέρχεται κατά την γ' περίοδο της γυναικείας εκπαί-

(1900 και εξής) αποκτά μια σχετική –με δεδομένο τον απόλυτα αποκεντρωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης των κοινοτήτων- ομοιομορφία. Κάτω από την επίδραση του εθνικισμού και του ιδεολογήματος του αλυτρωτισμού, που από τη δεκαετία του 1870 αποβαίνουν ο κύριος και κοινός για όλες τις κοινότητες ιδεολογικός μηχανισμός προώθησης της εκπαίδευσης, τα ποσοτικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης αυξάνουν σε μεγάλο βαθμό, ανεξάρτητα πολλές φορές από τα πληθυσμιακά δεδομένα και την οικονομική ακμή των περιοχών²⁴, καθώς η πυκνότητα του δικτύου «εγγυάται» την «ελληνικότητα» και μπορεί να στηρίξει εδαφικές διεκδικήσεις. Έτσι, η κατά περιοχές διαφοροποίηση της εκπαίδευσης από τη δεκαετία του 1870 και εξής, συνίσταται περισσότερο στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης, όπως είναι το είδος και οι κατευθύνσεις σπουδών, η χρονική διάρκεια και τα περιεχόμενα της εκπαίδευσης, η υιοθέτηση νέων παιδαγωγικών αρχών και μεθόδων κλπ., τα οποία είναι σε μεγαλύτερο βαθμό αντίστοιχα με το μέγεθος και την ακμή του κάθε αστικού κέντρου και της κάθε επιμέρους διοικητικής/γεωγραφικής περιοχής και καταδεικνύουν το βαθμό της ουσιαστικής ανάπτυξης της εκπαίδευσης, την πρωτοπορία και τις νεωτερικές επιλογές.

Έτσι, στο πλαίσιο αυτό τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης των γυναικών στις Σέρρες –χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία της αύξησης και των ποσοτικών δεδομένων- αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, καταδεικνύοντας το εκσυγχρονιστικό πνεύμα της πόλης, παρά τους δημογραφικούς και οικονομικούς περιορισμούς, και τη διατήρηση της τάσης για ριξοσπαστικές λύσεις στα προβλήματα που προκύπτουν από τις αδυναμίες του εκπαιδευτικού της δικτύου.

Εκτός, δηλαδή από την αύξηση των ποσοτικών παραμέτρων (αύξηση των σχολείων θηλέων -2 παρθεναγωγεία-, των σχολείων μικτής φοίτησης -7/8 τουλάχιστον σε σύνολο 13/14-²⁵ και του μαθητικού πληθυσμού -στη δεκαετία του 1890 φοιτούν κατ' έτος μόνο στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο 400 περίπου μαθήτριες²⁶) υλοποιούνται διαρθρωτικές, οργανωτικές και εσωτερικές αλλαγές και επιδεικνύεται μέριμνα για την υλικότεχνική υποδομή. Πιο συγκεκριμένα, το ανώτερο τμήμα του Παρθεναγωγείου της πόλης οργανώνεται, από το 1874/1875, σύμφωνα με τις προδιαγραφές των διδασκα-

δευσης (1900-1914), βλ. Κ. Ι. Δαλακούρα, *ό.π.*, σσ. 73-84. Σ. Βούρη, *ό.π.*

24. Στις περιπτώσεις αυτές το εκπαιδευτικό δίκτυο υποστηρίζεται κυρίως από το ελληνικό κράτος και τους εύπορους ομογενείς.

25. Βλ. (Ανώνυμ.), *Στατιστική των ελληνικών σχολείων εν τοις βιλαετίοις της Θεσσαλονίκης και των Βιτωλίων της Μακεδονίας, κατά το σχολικόν έτος 1894-1895*, σ. 16.

26. Έ. Αγγέλου-Βλάχου, *ό.π.*, σ. 41. Στη στατιστική των ελληνικών σχολείων του 1894-95, καταγράφονται 791 μαθήτριες ως συνολικός πληθυσμός του παρθεναγωγείου και των τριών νηπιαγωγείων της πόλης. Συνεπώς, ο αριθμός των μαθητριών του πρώτου πρέπει να κυμαίνεται και πάλι μεταξύ 400-500, βλ. (Ανώνυμ.), *ό.π.*

λείων –το κόστος της λειτουργίας του αναλαμβάνει ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος- και ανάγεται επισήμως σε ανώτερο/διδασκαλείο το 1880 (χρονολογία κατά την οποία λαμβάνει και την επωνυμία «Κεντρικό», στην οποία προστίθεται, μετά το 1892 και το «Γρηγοριάς»²⁷). Η οργάνωση αυτή του ανώτερου τμήματος/διδασκαλείου συμπίπτει χρονικά με τη συστηματική οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών και τη δημιουργία σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα μεγάλα αστικά κέντρα της οθωμανικής επικράτειας. Στην Κωνσταντινούπολη, για παράδειγμα, κατά την ίδια χρονολογία αρχίζουν τη λειτουργία τους τα πρώτα ανώτερα παρθεναγωγεία, το Παρθεναγωγείο της Παλλάδας (1874) και το Ζάππειο Παρθεναγωγείο (1875), στη Φιλιππούπολη ιδρύονται τα Ζαρίφεια διδασκαλεία αρρένων και θηλέων και στη Θεσσαλονίκη συστηματοποιείται, το 1870 το ήδη υπάρχον τετρατάξιο «ανώτερο» τμήμα του παρθεναγωγείου της πόλης.

Προϋπόθεση για τη συστηματική οργάνωση των ανώτερων τμημάτων των παρθεναγωγείων, είναι η οργάνωση στο πλαίσιό τους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε πλήρη, τετρατάξια δημοτικά, με βάση τη συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας. Η συνδιδασκτική μέθοδος εισάγεται στην εκπαίδευση στις Σέρρες, και ειδικότερα στο παρθεναγωγείο, το 1872/73²⁸, κατά τον ίδιο χρόνο που εισάγεται στο παρθεναγωγείο της Φιλιππούπολης και δύο έτη ενωρίτερα από την εισαγωγή της στο παρθεναγωγείο της Αδριανούπολης (1874) (στη Θεσσαλονίκη το κατώτερο τμήμα του παρθεναγωγείου γίνεται τετρατάξιο δημοτικό το 1870)²⁹.

Παράλληλα, κατά την ίδια περίοδο οργανώνεται –το κόστος αναλαμβάνει και πάλι ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος- η λειτουργία οικοτροφείου στο οίκημα του σχολείου, για τις υπότροφες μαθήτριες του Συλλόγου, στοιχείο καινοτομικό για την οργάνωση ενός κοινοτικού παρθεναγωγείου, καθώς στο είδος αυτό των σχολείων δεν προσαρτώνται οικοτροφεία ούτε κατά την ύστερη περίοδο λειτουργίας της κοινοτικής εκπαίδευσης³⁰.

27. Η επωνυμία «Γρηγοριάς» δόθηκε προς τιμή του ευεργέτη του σχολείου Γρηγορίου Κωνσταντίνου Ρακιντζή, ο οποίος ανέλαβε το σύνολο της δαπάνης για την ανέγερση του νέου οικοδομήματος του σχολείου. Για τη μεταβολή του ονόματος του σχολείου, όπως και για την ανέγερση του εκπαιδευτηρίου, βλ. Ε. Γ. Στράτη, *ό.π.*, σ. 150. Έ. Αγγέλου-Βλάχου, *ό.π.*, σ. 37. «Εκθεσις της Εκπαιδευτικής Επιτροπής. Αναγνωσθείσα υπό του εισηγητού αυτής κυρίου Θ. Σαλτέλη εν τη κατά την 6 Μαΐου 1879 επετείω εορτή του Συλλόγου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. ΙΓ' (1878-1879), εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Βουτυρά και Σίας, 1880, σ. 112.

28. Η αναδιοργάνωση των σχολείων αφορά και στην εκπαίδευση των αρρένων, βλ. Π. Θ. Πέννα, *ό.π.*, σσ. 399-400. Ε. Γ. Στράτη, *ό.π.*, σσ. 152-154.

29. Βλ. Κ. Ι. Δαλακούρα, *ό.π.*, σσ. 85-145.

30. Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών, *Εκθεσις των Πεπραγμένων κατά το τρίτον από της συστάσεως αυτού...*, σ. 25.

Στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για τη φυσιογνωμία της πόλης και της εκπαίδευσης, από την οπτική που προσεγγίζεται το θέμα στη μελέτη αυτή, είναι η επάρκεια και ποιότητα της κτιριακής υποδομής. Εξετάζοντας την περίπτωση μόνο του Κεντρικού Παρθεναγωγείου του κύριου ιδρύματος θηλέων, όχι μόνον δε εντοπίζονται στις πηγές αναφορές σε σχετικά προβλήματα, αλλά αντίθετα παρουσιάζεται μια εικόνα θετική. Η συχνή μεταστέγαση του σχολείου από το οίκημα στην ενορία του Αγίου Αντωνίου, όπου στεγάστηκε με την ίδρυσή του, έως τη μόνιμη πλέον εγκατάστασή του στο κτίριο της Γρηγοριάδας το 1892, φαίνεται να οφείλεται στην συνεχή αύξηση του μαθητικού πληθυσμού και όχι στην ακαταλληλότητα των κτιρίων στα οποία κατά καιρούς στεγάζεται το σχολείο³¹.

Γίνεται αναφορά στον ευρύχωρο και ευχάριστο αύλειο χώρο του πρώτου ακόμη οικήματος που στέγασε το σχολείο, ενώ το κτίριο της Γρηγοριάδας, φερώνυμο του Σερραίου μεγαλέμπορα και μεγάλου ευεργέτη της κοινότητας των Σερρών και ειδικότερα των εκπαιδευτηρίων της, Γρηγορίου Κωνσταντίνου Ρακιντζή, με δαπάνη του οποίου³² οικοδομήθηκε, ήταν μεγάλοπρεπο (για την ανέγερσή του απαιτήθηκε το ποσό των 10.000 χρ. λιρών), ευρύχωρο, με επαρκείς χώρους διδασκαλίας, αίθουσα εκδηλώσεων και θεάτρου, η οποία χρησιμοποιούνταν όχι μόνο για τις εκδηλώσεις του σχολείου αλλά και για τις κοινές εκδηλώσεις των παιδευτηρίων της πόλης, τις θεατρικές παραστάσεις και τις συγκεντρώσεις των ποικίλων συλλόγων της πόλης³³. Ακόμη και κατά τα τελευταία δύο έτη της περιόδου μετά την πυρπόληση της πόλης από τους Βουλγάρους (28 Ιουνίου 1913) και την αποτέφρωση του οικήματος του παρθεναγωγείου, το οίκημα όπου μεταστεγάζεται το σχολείο³⁴ χαρακτηρίζεται ως ικανοποιητικό, αν και σχολιά-

31. Το παρθεναγωγείο, παρότι διαθέτει από τη στιγμή της ίδρυσής του δικό του οίκημα, το κτίριο που δώρισε το 1853 στην κοινότητα των Σερρών η μητέρα του Θ. Δούμπα, Νίνα, για τη στέγαση του πρώτου σχολείου θηλέων, δε φαίνεται -για λόγους άγνωστους- να στεγάζεται σ' αυτό, αλλά σε οίκημα που η κοινότητα ενοικιάζει στην ενορία του Αγίου Αντωνίου. Αργότερα μεταστεγάζεται στο παλιό Δούμπειο Νηπιαγωγείο (το οποίο μάλλον είναι η οικία που δώρισε η προαναφερόμενη ευεργέτιδα) στην περιοχή της Μητρόπολης, «στα Σιναίτικα». Κατά την προαγωγή του σε ανώτερο σχολείο εγκαταστάθηκε στο νέο Δούμπειο νηπιαγωγείο -το οποίο έλαβε την επωνυμία αυτή προς τιμή της ευεργέτιδός του Άννας Θ. Δούμπα-, στη συνοικία της Αγίας Φωτεινής και Φωτίδος, και από το σχολικό έτος 1892-3 μεταστεγάστηκε στο κτίριο που οικοδομήθηκε για το παρθεναγωγείο από τον Γρηγόριο Κωνσταντίνο Ρακιντζή, βλ. Ε. Γ. Στράτη, «Η ιστορία των εκπαιδευτηρίων...», σσ. 144-154. Π., Θ. Πέννα, *ό.π.*, σ. 408.

32. *Ο.π.*

33. Η οικοδόμηση του κτιρίου άρχισε το 1891 και κατά την έναρξη του σχολικού έτους 1892-93 ήταν ήδη έτοιμο, βλ. Β. Τζανακάρη, *ό.π.*, σσ. 62-63, 79, 82. Ε. Γ. Στράτη, «Βιογραφία του μεγάλου ευεργέτου της ελληνικής κοινότητας Σερρών, αιμνήστου Γρηγορίου Κωνσταντίνου», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1909), σ. 159. Γ. Χατζηκυριακού, *ό.π.*, σ. 71.

34. Το παρθεναγωγείο μεταφέρθηκε στο άλλοτε τουρκικό παρθεναγωγείο, για το οποίο η ελληνική κοινότητα πλήρωνε ενοίκιο, καθώς ήταν ιδιοκτησία της τουρκικής κοι-

ξεται η ανεπάρκεια του χώρου σε σχέση με το πλήθος των μαθητριών και ο «φτωχός» εξοπλισμός, αποτέλεσμα όπως είναι φυσικό της κατάστασης που δημιουργήθηκε στην πόλη³⁵.

Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο είναι ότι τα οικήματα που στέγασαν κατά καιρούς το παρθεναγωγείο ήταν κτίρια –πλην του πρώτου- οικοδομημένα να λειτουργήσουν ως σχολικά εκπαιδευτήρια, χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης ολιγάριθμων αστικών κέντρων³⁶, που παραπέμπει αφενός σε μια νεωτεριστική αντίληψη για τις παραμέτρους που συνδέονται με την αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης και αφετέρου στην αναπτυγμένη κοινωνική συνείδηση των Σερραίων κατοίκων και αποδήμων, στη συνδρομή και στις δωρεές των οποίων στηρίχθηκε η ανέγερση των σχολικών κτιρίων³⁷.

Η νεωτερική διάθεση και ο ριζοσπαστισμός ως πνευματική παράδοση της πόλης έχει να καταδείξει κατά τις δυο τελευταίες περιόδους της γυναικείας εκπαίδευσης δύο ακόμη τομές: α) Τη συνεκπαίδευση αρρένων και θηλέων και στο επίπεδο των γυμνασιακών σπουδών –χαραριστικό που διαπερνά τελικά όλη την περίοδο της γυναικείας κοινοτικής εκπαίδευσης-, όταν στο κράτος στη δεκαετία του 1880 θεωρείται ακόμη επικίνδυνος ο συγχρωτισμός αρρένων και θηλέων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση –η πιο προοδευτική επίσημη θέση φτάνει μέχρι του να επιτρέπει τη συνεκπαίδευση έως το 10 έτος της ηλικίας- και β) την ανάθεση της διεύθυνσης του ανώτερου σχολείου θηλέων σε άνδρες διευθυντές, όταν η είσοδος των ανδρών διδασκόντων, ως των μόνων απόφοιτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, γίνεται με προϋποθέσεις σχετικές με το ήθος, την οικογενειακή κατάσταση (πρέπει να είναι παντρεμένοι) και ηλικιακές.

Ειδικότερα, από το 1910 και εξής οι απόφοιτες του ανώτερου τμήματος οι οποίες επιθυμούν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση εγγράφονται στην Δ΄ τάξη του Γυμνασίου αρρένων³⁸, φαινόμενο

νότητας, βλ. Έ. Αγγέλου-Βλάχου, *ό.π.*, σσ. 41, 47. Ι.Α.Μ., Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, φάκ. 46, *Στατιστική των ελληνικών σχολείων Μακεδονίας, Περιφέρεια Σερρών, Επιθεωρητής Χαρ. Κυριακάτης, Πίναξ Β΄, 1913-1914*.

35. Μετά το 1914 πιθανόν το σχολείο να μεταστεγάζεται και πάλι σε άλλο κτίριο, τουρκικής ιδιοκτησίας και αυτό, στο προάστιο Καμενίκη, όπως προτείνει σε έκθεσή του ο επιθεωρητής Χαρ. Κυριακάτης, το οποίο χαρακτηρίζεται «κατάλληλο» καθώς διαθέτει 8 αίθουσες. Ι.Α.Μ., *ό.π.*, σ. 44.

36. Για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη η οικοδόμηση σχολικών κτιρίων αρχίζει στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, με εξαίρεση το οίκημα του Γυμνασίου που οικοδομείται το 1893, βλ. Μ. Παπαδόπουλου, Ε. Κώττα, Τ. Γουναρίδου, *Η Ιστορία του διδακτηρίου του Ελληνικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 2001, σσ. 56-66.

37. Η θέση αυτή δεν παραβλέπει το γεγονός ότι η ανέγερση επιβλητικών κτιρίων, όπως και η χρηματοδότησή της από τους ομογενείς, συνδέονται και με την επίδειξη ακμής και δύναμης των κοινοτήτων, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των εθνικών ανταγωνισμών.

38. Με την καινοτομία αυτή οι μαθήτριες μπορούσαν να ολοκληρώσουν τις γυμνασιακές τους σπουδές στο εξατάξιο γυμνάσιο της πόλης και να συνεχίσουν τις σπουδές τους

που δεν παρατηρείται στη βαθμίδα αυτή σε άλλες περιοχές, παρά τη μεγαλύτερη ευελιξία που χαρακτηρίζει το χώρο των κοινοτήτων σε σύγκριση με το κράτος³⁹ και την κοινή τακτική, από τη δεκαετία του 1880 και κυρίως από τις αρχές του 20ού και εξής, της οργάνωση μικτών δημοτικών/αστικών σχολών, όταν οι οικονομικές ανάγκες το επέβαλαν.

Αφότου δημιουργείται ανώτερο τμήμα στο παρθεναγωγείο, στη διεύθυνσή του για μεγάλο χρονικό διάστημα βρίσκονται άρρενες διευθυντές, ο Χριστόφορος Σαμαρτζίδης, ο Κώστας Κέντρου, ο Ευάγ. Στράτης⁴⁰. Το φαινόμενο αυτό είναι μάλλον μοναδικό για τα σχολεία θηλέων⁴¹. Ακόμη, και στην περίπτωση των Ζαριφείων διδασκαλείων, τη γενική διεύθυνση των οποίων έχει ο διευθυντής του τμήματος των αρρένων, το τμήμα θηλέων έχει ιδιαίτερη διεύθυνση -περιορισμένων αρμοδιοτήτων- στην οποία προϊστάται γυναίκα παιδαγωγός.

Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι το Ανώτερο Παρθεναγωγείο της πόλης δεν είχε με το χρόνο την εξέλιξη που θα ήταν ίσως αναμενόμενη, με βάση το πνευματικό περιβάλλον και την εκπαιδευτική παράδοση της πόλης. Δεν ανέπτυξε δηλαδή το ανώτερο τμήμα του, αυξάνοντας τον αριθμό των τάξεων ή δημιουργώντας ξεχωριστό τμήμα διδασκαλείου, όπως συνέβη σε άλλα ελληνικά παρθεναγωγεία του οθωμανικού χώρου. Αυτό οφειλόταν στην αδυναμία εξασφάλισης σταθερής χρηματοδότησης, καθώς, αφενός, οι κοινοτικοί πόροι δεν επαρκούσαν⁴² και αφετέρου, η επιχορήγηση των ανώτερων σχολείων θηλέων από το ελληνικό κράτος, ιδιαίτερα στο χώρο της

στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, βλ. Β. Τζανακάρη, *ό.π.*, σ. 179.

39. Στο χώρο του ελληνικού κράτους περιπτώσεις φοίτησης κοριτσιών σε γυμνάσια αρρένων παρατηρούνται στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστερίου, *ό.π.*, σ. 227.

40. Β. Τζανακάρη, *ό.π.*, σσ. 66, 179. Π. Κ. Σαμσάρη, «Ευάγγελος Γ. Στράτης (1867-1926). Η ζωή και το έργο του», εισαγωγή της γ' έκδοσης του βιβλίου του Ευ. Στράτη, *Ιστορία της πόλεως Σερρών*, από τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Σέρρες 2000, σ. xxiii. Έ. Αγγέλου-Βλάχου, *ό.π.*, σ. 50. γ. Ι.Α.Μ., *ό.π.*, σ. 44.

41. Το ίδιο φαινόμενο απαντάται μόνον στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία τα οποία ιδρύονται από άρρενες εκπαιδευτικούς/λογίους, καθώς οι ιδρυτές είναι στην περίπτωση αυτή και οι διευθυντές των σχολείων. Στον κανονισμό, επίσης, του Ιωακείμ Παρθεναγωγείου του 1888 αναφέρεται πως τη διεύθυνση του σχολείου θα μπορούσε να έχει και άνδρας εκπαιδευτικός, ηλικίας μεγαλύτερης των 60 χρόνων, διάταξη η οποία όμως δεν εφαρμόζεται έως το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, βλ. «Κανονισμός του Εθνικού Ιωακείμ Παρθεναγωγείου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος Η' (1887-1888), τ. 12 (31), σ. 246.

42. Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι πόροι των κοινοτικών σχολείων των Σερρών ελαττώνονται, λόγω της παρακμής του εγχώριου εμπορίου, των κοινοτικών ερίδων και των πολιτικών ανωμαλιών. Η λειτουργία των σχολείων στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στα κληροδοτήματα και στις συνεισφορές των πλουσίων ομογενών, στην οικονομική ενίσχυση των συλλόγων και στη σταθερή, μετά το 1870, ετήσια επιχορήγηση από το ελληνικό κράτος, βλ. (ενδεικτικά) Έ. Αγγέλου-Βλάχου, *ό.π.*, σσ. 32-47. Ι. Τσικόπουλου, «Νικόλαος Δούμπας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1909), σσ. 271-272.

Μακεδονίας, εντασσόταν απόλυτα στη λογική των «εθνικών αναγκών» και καθοριζόταν από τις προτεραιότητες της επεκτατικής ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η λειτουργία στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης πεντατάξιου ανώτερου τμήματος ήδη από το 1880/81 και ξεχωριστής έκτης τάξης για τις απόφοιτες που θα ακολουθούσαν το διδασκαλικό επάγγελμα, καθιστούσε μη αναγκαία την ανάληψη του κόστους της ανάπτυξης του ανώτερου τμήματος της Γρηγοριάδας. Έτσι, το Παρθεναγωγείο Σερρών περιορίζεται σε έναν περισσότερο περιφερειακό ρόλο, στην κάλυψη δηλαδή των αναγκών σε γυναικείο διδακτικό προσωπικό των σχολείων της πόλης και του σαντζακιού των Σερρών και σε μικρότερο βαθμό της Ανατολικής Μακεδονίας.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η πρωτοπορία της πόλης αναφορικά με το χρόνο εμφάνισης των πρώτων σχολείων θηλέων και η παράλληλη εκπαιδευτική της δραστηριότητα με τα μεγαλύτερα αστικά/εκπαιδευτικά κέντρα, η υιοθέτηση των νεωτερικών προτάσεων της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας και πρακτικής της εποχής και ο ριζοσπαστισμός στην οργάνωση σημαντικών παραμέτρων της εκπαιδευτικής πράξης καταδεικνύουν τη σπουδαιότητα που αποδίδει η κοινότητα των Σερρών και στη γυναικεία εκπαίδευση, στάση που αφεαυτή αποτελεί ρήξη με τις καθεστηκινίες αντιλήψεις της εποχής, σχετικά με το εύρος/είδος της εκπαίδευσης των γυναικών και τον κοινωνικό τους προορισμό. Η φράση του Κ. Θ. Φιλοπατρίδη «να μη μένουν (αι κυρίες της πόλεως) κατώτεροι από τους άνδρες» ριζοσπαστική όχι μόνο για τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν εκφράζεται, φαίνεται να αποτελεί τον άξονα των ενεργειών της ελληνικής κοινότητας των Σερρών καθόλη την περίοδο.

ABSTRACT

KATERINA DALAKOURA

THE EDUCATION OF WOMEN IN SERRES (EARLY 19TH CENTURY - 1914): RADICAL TRENDS AND CHARACTERISTICS

Serres was the most important economic and educational centre in Macedonia in the 17th and 18th centuries-even more important than Thessaloniki, despite the difference in size between the two towns-and it maintained this position in eastern Macedonia throughout the period under examination.

It was in the framework of the town's long educational tradition [the presence of teachers is attested from the early 17th century and a 'Greek' (= junior high) school early in the 18th] that the first independent elementary schools for girls appeared, almost in the same year (early in the 19th century) as in other, larger urban centres, such as Constantinople and Smyrna.

Until 1914, when the schools of the 'New Lands' were brought into the Greek state educational system, female education developed along the same lines in Serres as in Macedonia as a whole, as far as quantity and quality were concerned. However, in comparison with the other towns and wider administrative areas, it was innovative in terms of some of the principles on which it was organised (for instance, boys and girls were educated together and the Upper Girls' School had male principals), and it presented some distinctive features with regard to the agencies that were involved in it (e.g. the role and activity of the Macedonian Educational Association) or that undertook to supply the income needed to keep it going (e.g. the wealthy Greeks abroad who supported girls' education).

This paper sketches a picture of the educational network of girls' schools in the town and the wider administrative area, together with its qualitative and quantitative characteristics, in comparison with the other educational centres of the Greek communities of that time, in order to document the proposition that the education of girls in the town presented characteristics that were radical for the time, as a result both of the personalities of the scholars and educationists who-directly or indirectly-determined the principles on which it operated and of the generally progressive educational spirit that informed the town and made the proposed changes feasible.

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9